

לכוון את השעה

בחירת זמנים המסוגלים לתפילות על פי הכוכבים

י' צבי לנגרמן

עת רצון לתפילה

"ואני תפלתי לך ה' עת רצון, אלהים בְּרַב־חַסְדָּךָ, ענני באמת יִשְׁעָךָ" (תהלים סט, יד) – למה התכוון נעים זמירות ישראל באמרו "עת רצון"?¹ פירושים שונים הוצעו לביטוי. לפי כיוון אחד בפרשנות, רומז דוד המלך למציאותם של פרקי זמן קבועים ומדויקים של רצון עילאי, זאת אומרת, זמנים מסוגלים אשר התפילה הנאמרת בהם רצויה ביותר ובוודאי תיענה.² עד לזמנים מודרניים נמדד הזמן בתנועתם הסדירה והמדויקת של הכוכבים, וענף חשוב של האסטרונוגיה עסק בבחירת העתים הטובות ביותר לפעולות יזומות של בני האדם, הנקבעות גם הן על ידי הכוכבים. אין זה מפתיע לפיכך ששני הרעיונות – המושג הדתי של "עת רצון" והשיטה האסטרונוגית של בחירת העתים – נתמזגו, והתוצאה היא בחירת עתות רצון לתפילה על פי כללי האסטרונוגיה.

חז"ל כבר נתחבטו בשאלה האמנם קיימות עתים של רצון לתפילה, ודעות שונות ואף מנוגדות נמצאות בתלמוד ובמדרשים. במסכת יבמות, דף עב ע"ב, נקבע ש"עת רצון מילתא היא", כלומר שיש חשיבות עצמאית ובלתי תלויה לרגע מסוים (הכוונה שם לחצות הלילה). ואולם במסכת ברכות, דף ח ע"א, גורס ר' יוחנן משמו של ר' שמעון בר יוחאי ש"אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין". נראה שכוונת אמירה זו היתה לנטרל את המושג ממטענו המגייהאסטרונומי, ולהסב אותו לטובת ערך יהודי נעלה, היינו תפילה בציבור. מחלוקת דומה נמצאת בדברים רבה, פרשה ב: "ר' חנינא בר פפא שאל לר' שמואל בר נחמן: מה דכתיב, ואני תפלתי לך ה' עת רצון? אמר ליה, שערי תפלה פעמים פתוחים פעמים נעולים... אמר רב ענן אף שערי תפלה אינן נעולין לעולם, דכתיב 'כה' אלהינו בכל קראנו אלינו'".

במקביל קיים גם המושג "רגע של זעם": "וכמה זעמו? רגע. וכמה רגע... רגע כמימריה [כאמירתו] (ברכות ז ע"א). התלמוד מוסר שם כמה סימנים כלליים לקביעת "רגע של זעם". ואולם לפי מדרש אחד המובא אצל החכם התימני חוטר בן שלמה, יש לרגע זה חישוב מדויק להפליא; ואומנתו של בלעם נמצאה ביכולתו לחשב רגע זה: "וכמה הוא זעמו של הקב"ה? רגע אחד משבעת אלפים וחמש מאות וששים בשעה. ואין בריה בעולם

1 הביטוי "עת רצון" מופיע פעם נוספת, בישיעה מט, ח.

2 כך למשל פירוש הביטוי אצל ר' יוסף טוב עלם ואצל ר' משה בן יעקב הגולה מקייב, כאשר שניהם משתדלים ליישב את לשונו של הראב"ע – ראו להלן, "חמה בראש תל"י".

צדוק החזנים יזעזעם עלפי הסוליה ופילוג הדולות

יעבד החינס בעיני כל גדולי ה
 קעירי יחד יטיח ובעדי יוכאז
 מלס בכרית' על דבר השד ו
 חרעו להכרית' כי אמת לא' ד
 דבר האכרס' אלתו אמתת
 דברים' והצרה הזאת אשר על
 אשר תחול ותהי' הלא בשמים
 שא' ויכינו לבס להם קבוע'
 ולחשן ידוע' להצמיד להיגו ו
 ולאחד' עדי עובד' והשר לא
 ידע בכל אשר נעשה ועלמ עין
 לא חסה' ותהילו אשה פלגש
 מכני העיר הסגיס' מודע ה
 פאיתגיס' והיא אשה חכמה'
 בכל טבלוערמו' ידעת להמטרך
 הלככות' לחשוב מחשבות' יהי'

מתוך "משל הקדמוני" ליצחק אבן סהולה, ברישא רנ"א

יכולה לכוון אותו רגע חוץ מבלעם הרשע".³ חוטר בן שלמה אף מספק הסבר אסטרוולוגי למדרש, המבוסס על דבריו של האיציטגנין אלפֶלְכִי.⁴

נראה שהמושג של עתים מדויקות של רצון, הידועות גם ליחידי סגולה מבין שוכני בתי עפר, היה מקובל מאוד באסלאם. אנו לומדים מדברי פְּכִיר אֶלְדִין אֶלְרֵאזִי (מת בשנת 1209) על קיומה של סוגה שלימה של חיבורים הדנים בנושא זה: "הלא תראה, שיש מביניהם [החכמים] מי שחיבר ספרים על העתים (אֶלְאֶןְקֵאת) אשר ניתן לצפות בהן שהבקשות יענו. הזכירו עוד, שלגבי העתים המסוימות הללו, יש סיבות המחייבות את זאת".⁵ ואכן, כמעט כל השיטות והאמונות שיידונו להלן הגיעו ליהודים בתיווך של מקורות מוסלמים, אם כי חלקן נקלטו אצל המוסלמים אף הם מתרבויות אחרות.

מחקרנו מוגבל לבחירת עתים לבקשות מיוחדות, מן הסתם אישיות, ולא נתייחס לסגולות של זמני התפילות הקבועות, או של הקרבנות שהתפילות נתקנו כנגדם, כידוע; כמו כן לא נדון בחידושים בתפילות שנתחדשו על ידי הקבלה, אף שלתיקוני המקובלים יש זמנים מדויקים, בפרט בנוגע ל"תיקון חצות". אין ספק שסגולותן של עתים כמו חצות

3 מדרש "סראג' אלקול", כ"י סינסנטי-HUC (Jewish Institute of Religion) 148: k, דף 57א. חישוב זה שונה מן החישוב המובא במסכת ברכות, שם.

4 הקטע כולו תורגם אצל לנגרמן, מדרשי תימן, עמ' 63; לזיהויו של אלבלכי ראו שם, הערה 26.

5 פכיר אלדין אלאזאי, פירוש הקוראן, כרך 8, חלק 16 עמ' 42, סורה 9 ["אלתובה"] פסוק 36. לדעתי, אלאזאי התכוון לחיבורים דוגמת ה"רסאלה" של אלכנדי, שיידון להלן.

לילה והחלפת המשמרות נידונו בתלמוד. אף ייתכן שגם בעניין התיקונים קיימת השפעה כלשהי של האסלאם; כוונתי ל"תהגד", המעמד הלילי שהנביא מחמד נצטווה עליו (למשל, סורה 73 ["אלמזל"]), והמהווה חלק חשוב בפעילות הרוחנית של הצופים. מכל מקום, התיקונים של המקובלים קובעים נושא לעצמם ואין לנו עניין בהם כאן.

צהירת הכוכב "כף אלכ'ציב"

כ"י B 185 במכון המזרחי של האקדמיה למדעים בפטרבורג כולל חומר רב בענייני אסטרונומיה ואסטרונומיה שלוקט על ידי יצחק בן משה אָבֶן צֶהֶל, מלומד קראי תושב קושטא שפעל באמצע המאה הי"ח. אבן צהל השאיר אחריו כתבי יד רבים, ובהם טקסטים שונים שהעתיק, תירגם, פירש או ליקט.⁶ בדף 49א בכתב היד הנ"ל העתיק, בתוך קובץ של לוחות אסטרונומיים שמקורם טרם זוהה, "לוח לדעת הכוכב הנקרא בערבי כפאל חאדיב בעת שיהיה בקו חצי היום בשעות ודקים". בלוח מסודרים הזמנים המדויקים, מחושבים ככל הנראה לאופק קושטא, שבהם צוהר (ראו להלן) הכוכב הנקרא בערבית "כף אלכ'ציב". צהירתו של הכוכב הזה נחשבה לעת מסוגלת לבקשות – וכך רשם אבן צהל מעל ללוח: "אמר יצחק אבן צהל ראיתי לכתוב כאן זה הלוח שמצאתי משם הקדמוני מחכמי הערב והוא לוח מכוכב א' מכוכבי שבת הנקרא בערבי קייפ אלחאדיב ואומרים כי זה הכוכב כשיבוא באופן חצי היום כל תפלה ותחנה שיתפלל אדם באותו רגע יהיה נשמע והאל ית"ש ימצא חפצו ורצונו".

דברי אבן צהל, "זה הכוכב כשיבוא באופן חצי היום", פירושו בשפתנו, צהירתו של הכוכב. ומה היא הצהירה? בכל מקום על פני כדור הארץ נקבע "מיצירה" (meridian), הוא המכונה "אופן חצי היום" או "קו חצי היום" בשפה המדעית של ימי הביניים. המיצירה מוגדר כעיגול העובר בקוטב של המשווה השמימי ובזווית המקומית. בסיבובו היומי יחצה הכוכב את המיצירה פעמיים: פעם אחת מעל לאופק, ופעם שנייה מתחת לאופק. כאשר הכוכב חוצה את המיצירה, נאמר שהוא "מצהיר", ורגע זה הוא הצהירה (meridian transit, culmination). הצהירה המפורסמת ביותר היא כמובן של השמש: צהירתה ביום, היא חצות היום, וצהירתה בלילה היא חצות הלילה.⁷ בפרק זה ממארנו נדון בצהירתו של כוכב אחד, כף אלכ'ציב; בפרק הבא נדון בצהירתו של הכוכב צדק.

לפני שנוכל להתקדם בדינונו עלינו להבהיר כמה מושגים בסיסיים. עיסוקנו כאן הוא בעת שבה חותך הכוכב את המיצירה מעל לאופק; המונח בעברית המדעית של ימי הביניים הוא "אמצע השמים" (meridian transit, upper culmination). מושג זה אינו מוגבל לצהירתו של כוכב מסוים, ואפשר להגדיר אותו גם בצורה מופשטת. למשל, אם נדע

6 ראו הרשימה החלקית אצל לנגרמן, קובץ, עמ' 1427 הערה 1 [הודפס מחדש בתוך: מגנוזי המכון לתצלומי כתביהיד העבריים, עמ' 142-147]. מאז התגלו כתבי יד נוספים, ביניהם כתב היד הנידון כאן; כ"י פטרבורג, אקדמיה B 114, הנידון להלן; וכן כ"י סנקט פטרבורג, אקדמיה B 311 B.118r.

7 מיותר לציין שמדובר כאן על הצהריים האסטרונומיים, כפי הגדרתנו, ולא בשעה 12:00 שבשעון.

איזו נקודה מהמילקה (או, בשפה המדעית של ימי הביניים, גלגל המזלות; ecliptic) נמצאת על האופק עם זריחת השמש ביום מסוים ובמקום מסוים – והיא ה"צומח" של האסטרונומים – נוכל גם לחשב איזו נקודה מן המילקה צוהרת באותה העת. לנקודה זו חשיבות עצומה באסטרונומיה: היא אחת היתדות, וממנה מתחיל אחד הבתים, כפי שנראה להלן. בעיניהם של כמה אסטרונומים דגולים, עולה חשיבותה אפילו על זו של הנקודה הזורחת, "הצומח" (rising sign, horoscope).⁸ ויש מקום להעיר, שחצות הלילה – הלא הוא הזמן הקשור לתיקונים של המקובלים – מוגדרת כצהירתה של השמש מתחת לאופק. הסגולה הנידונה לפנינו בנויה על הצהירה של כוכב אחר, ומעל לאופק.

לגבי זיהויו של הכוכב קיימת בעיה מסוימת, יחידה במינה ככל הידוע לי בתולדות האסטרונומיה. למעשה ישנם שלושה כוכבים הנושאים את השם הזה. לפי אלצופי, אלברוני, ופשיאר אבן לבאן, מדובר בכוכב המסומן אצל פתולמאוס כמספר 12 בקבוצה Cassiopeia, ושמו היום β Cass.⁹ זו, ככל הנראה, המסורת מזמן היוונים. ואולם כמה אסטרונומים אנדלוסים זיהו את הכוכב עם כוכב אחר, המכונה היום α And – כך, למשל, זיהה ר' אברהם בר חייה את הכוכב "היד הצבועה".¹⁰ מלבד זאת, לפי אחת הרשימות של אלבתאני יש לזהות את כף אלכצי'ב עם כוכב שלישי, α Ophi.¹¹

נראה שסגולותיו של כף אלכצי'ב בענייני תפילה יוחסו דווקא לכוכב השייך לקבוצת אנדרומדה. המלומד הקדום אבן יוסף יעקוב אלפנדי חיבר, על סמך מקורות עתיקים (ולצערנו עלומי שם) איגרת קצרה בעניין העתות שבהן יש לקוות שהתפילה תיענה, ושם רשם מספר סגולות אסטרונומיות הקשורות לכוכב כף אלכצי'ב. לגבי זיהויו של הכוכב קבע ש"חלק מהם אומר שהכוכב [הוא] המכונה אנדרומיטא(!), והוא המכונה כוכב כס המלכות החדש (פּוֹכֵב אֶלְעָרֶשׁ אֶלְגִּידִיד), ונקרא 'כף אלכצי'ב', והוא אצלי 'אלכיאטב'.¹² אלכנדי מוסר שאורכו של הכוכב (השנה שבה נמדד אינה רשומה) הוא תשע־עשרה מעלות במזל טלה. נתון זה אינו הולם בדיוק שום כוכב בקבוצה; ויש קשיים נוספים במדידות אחרות שהוא מוסר.¹³

8 פתולמאוס, עמ' 165 הערה 1.

9 כך קבעו אלברוני, אלקאנון אלמסעודי, כרך 3, עמ' 1035; אלצופי, עמ' 80; וכשיאר אבן לבאן, עמ' 73.

10 מונחו של ר' אברהם בר חייה הוא תרגום מילולי של כף אלכצי'ב. על בר חייה ראו גולדשטיין, עמ' 188, הראשון ברשימה. זיהוי דומה נמצא גם אצל אבן אלפמאד – ראו גולדשטיין וציבס, עמ' 320-321, מספר 30 ברשימה. יש לשים לב שקיים הפרש של כשמונה מעלות בין אורך הכוכב אצל בר חייה לעומת אורכו אצל אבן אלכמאד, וגם סוגיה זו טעונה בירור; ועיינו גם בפסיקה הבאה.

11 אלבתאני, כרך 2, עמ' 182. אין מדובר בקטלוג הגדול של אלבתאני, שהוא העתק, מעודכן לנקיפה (precession), של הקטלוג של פתולמאוס. אני מודה לעמיתי הבכיר פרופ' קוניץ' (Paul Kunitzsch) מאוניברסיטת מינכן שבגרמניה על תשובותיו לשאלותיי בעניין הכוכב הזה.

12 אלכנדי, עמ' 67. שני השמות הנוספים שמוסר אלכנדי אינם ידועים משום מקום אחר. לדעתי, ייתכן שהשם "כס המלכות החדש" קשור דווקא עם זיהויו של הכוכב עם β Cass, כי שמו של Cassiopeia בערבית הוא "ד'את אלפֶרְסִי" כלומר, "בעל הכסא". ככל הנראה השם אלכיאטב הומצא לכוכב על סמך סגולותיו בענייני תפילה.

13 יש קשיים גם במידע הנמצא אצל ר' אברהם בר חייה ואבן כמאד, ואין כאן המקום להאריך בעניינים אלו.

סגולות הכוכב אצל אלכנדי קשורות רובן ככולן לחיבורים של הכוכב עם שבעת כוכבי הלכת. כך, למשל, חיבור הכוכב עם כוכב חמה (Mercury) והלבנה הוא עת רצון לבקש על טובת הגוף; ואם יתפלל כאשר הכוכב מתחבר עם השמש, יזכה לעושר וגבורה.¹⁴ אלכנדי אינו מזכיר את צהירתו של הכוכב. ולי נראה, שעורך הלוח שהיה לפניו אבן צהל (או המקור שממנו שאב) שילב בין סגולות הכוכב המסוים הזה ובין סגולותיו של רגע הצהירה, הידועות לו מבחירתה של שעת חצות הלילה לתפילה בדתות השונות. מכל מקום, אנו מוצאים אצל אלכנדי ידיעה מוסמכת לגבי סגולותיו של הכוכב "כף אלכיצ'יב", יהיה זיהויו אשר יהיה, בענייני הבקשות; ואגב, ייתכן שהסגולות האסטרולוגיות כפי שנמסרו על ידי אלכנדי הן המקור והסיבה של המסורת האנדלוסית הקובעת את כף אלכיצ'יב בקבוצת אנדרומדה דווקא.

בכתב היד של אבן צהל יש, כאמור, לוח מפורט, ומבנהו כמבנה הרבה לוחות אסטרונומיים של התקופה: ערוכות בו שלושים שורות, ממוספרות מא' ועד ל', ושנים-עשר טורים, הנושאים בראשם את שמות המזלות. למעשה, זהו מעין לוח שנה שמשית. המעיין יבדוק קודם כל את אורכה של השמש ביום שבו הוא מעוניין לערוך את תפילתו, ועם מידע זה יבדוק בלוח וידע מתי צוהר הכוכב. אם נדע לאיזו עיר ערוך הלוח, ניתן לכאורה להתחקות על החישוב שעשה עורך הלוח ולגלות את הקואורדינטות של הכוכב, הווי אומר את זהותו של כף אלכיצ'יב. בסוגיה זו פניתי למר פרנסוא שרט (François Charette), תלמיד מחקר שפיתח כמה תוכנות מחשב לצורך ניתוחם של לוחות אסטרונומיים, והוא מצא שהלוח נערך לאופק קושטא. לגבי זיהויו המדויק של הכוכב קיימת עדיין איבהירות מסוימת, אך נראה שיש לזהותו עם Cass β.¹⁵

אבן צהל שמע, כפי שראינו, שהמתפלל בעת צהירת הכוכב תפילתו נשמעת. למסורת הזו, כותב אבן צהל, כבר רמז ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לתורה – והנה המשך דבריו המצוטטים לעיל: "וכן כתב הראב"ע ז"ל בפירושו על התורה כי כל מה שיכתב באותו העת לשום רפואה יועיל". לא הצלחתי לאתר את הדברים האלו, או כל אמירה אחרת הקרובה אליהם בתוכנה או ברוחה, בפירושו הידועים של ראב"ע לתורה, וגם לא מצאתיה בשאר פירושו לתנ"ך כולו.

כוכבים טובים בצומח ובבית הרביעי

בסוף הקטע הנידון מורה אבן צהל על דרך אחרת, מורכבת יותר, לכוון את שעת התפילה:

ועוד אומרים שאם יתקן הצומח כמו שכתבנו למעלה באי זה עת שתמצה ויהיה

14 אלכנדי, עמ' 67.

15 מר שרט דיווח לי עוד שמצא לוח נוסף לצהירתו של כף אלכיצ'יב בכתב יד ממוצא תורכי (כ"י קהיר-זכיה 782, דף 25א-27ב). ייתכן שגם לוח זה נערך מפני הסגולות הדתיות המיוחסות לכוכב. פרופ' קוניץ מכין כעת מאמר על הכוכבים הנידונים בספרות ימי הביניים אשר קיים ספק לגבי זיהוים, ובין השאר ידון שם גם בכוכב כף אלכיצ'יב.

בצומח ובד' כוכב טוב ובפרט טו"ב צדק ויביט ג"כ מבט טוב אל הטובי' האחרי' טוב הוא להתפלל על כל דבר שיהיה אחריתו לטוב.

הפועל "לתקן" מובנו, בהקשרים אסטרונומיים ואסטרוטלוגיים, "לחשב"; ופירושה של ההוראה הוא לחשב את הרגע שבו אחד מכוכבי הלכת "הטובים", דהיינו צדק ונוגה, יהיה בצומח, זאת אומרת שאורכו יפול בתוך הבית הראשון. הגדרות שונות ומסובכות ניתנו לבתים האסטרוטלוגיים,¹⁶ ונסביר מעט כאן. האסטרוטלוגים מחלקים את המילקה לארבעה רבעים, ותחילתו של כל רבע נקבעת על ידי נקודה הנקראת "יתד". ארבע היתדות הן: הצומח (נקודה הזורחת באותו יום עם עליית השמש), אמצע השמים (המיצהר, כהגדרתו הנ"ל), השוקע (הנקודה השוקעת יחד עם עליית השמש), ואמצע תהום (הנקודה המקבילה למיצהר אבל היא מתחת לאופק). לפי השיטה הפשוטה ביותר, כל רבע מתחלק לשלוש יחידות שוות, וכך נוצרות י"ב יחידות, שהן הבתים האסטרוטלוגיים. לפי ההוראה של אבן צהל, יש לבחור את העת שבה יפול אחד הכוכבים הטובים בבית הראשון, הנקרא על שם יתדתו, הצומח; ואילו הכוכב השני יפול בבית הרביעי, אשר תחילתו קו תהום. רצוי שיהיה המבט – דומני שהכוונה למבטו או מבטיו של צדק – מבט טוב אל כוכבים טובים אחרים, ככל הנראה השמש או הירח, אבל בכל אופן שלא יביט אל אחד הכוכבים הרעים, שבתאי ומאדים. עת כזו מסוגלת אף היא לבקשות. הוראה זו נזכרת אצל אלכנדי, בשם "האסטרוטלוגים":

ובאשר לשיטת האסטרוטלוגים (אֶהֱל אֶלְתַּנְגִּיִּים), כאשר ראו שהכוכבים הטובים ביותר בגלגל הם צדק ונוגה, ראו לנכון לשים את האחד מהם בצומח, לתחילת הבקשה, והאחר ברביעי להצלחת אחרית התפילה.¹⁷

אחר כך מתאר אלכנדי שיטה אחרת, דהיינו לשים את האחד בבית התשיעי והשני בבית הרביעי, והוא מסביר כיצד, במצבים אלו, הכוכבים הטובים נעזרים בשמש ובירח. ייתכן שלזה התכוון אבן צהל בדברו על "מבט טוב אל הטובי' האחרי'". מדברי אלכנדי משתמע גם שהתפילה היתה נמשכת כמעט חצי היום, מזריחת השמש (אשר היא עליית הצומח) ועד הצהריים (כאשר יורח הכוכב הטוב שבבית הרביעי). סגולתו של כוכב צדק בענייני תפילות באופן כללי צוינה על ידי ראב"ע בספרו "ראשית חכמה", השער הרביעי, בפיסקה הדנה בכוכב זה:

צדק... [ובחלקו] מבני האדם הדיינים והחכמים ועובדי השם והענווים והחסידים והנדיבים והצדיקים... ובחלקו בתי התפלות ומקום עבודת השם והמקומות הטהורות[!...] ורוב מחשבתו לבקש ממון ולקבץ אותו ולבקש ולנצח כל דבר רק בדרך ישר ודעת התורות והדינין ופתרון החלומות ולשמש בבתי כנסיות.¹⁸

16 הסברים פשוטים באים אצל ראב"ע, עמ' פב-פו; תיאורים מפורטים נמצאים אצל הרטנר ונורת'.
17 אלכנדי, עמ' 66.

18 אין מהדורה מדעית משביעת רצון של ספר זה; בהדפסת בקאל, ירושלים תשל"ג, נמצאת הפיסקה בעמ' צג-צד.

צדק בראש תלי

על עת מסוגלת זו מצאתי שתי מסורות כמעט זהות. הראשונה והקדומה נמסרה על ידי יהודה בן שלמה הכהן, מחברו של "מדרש חכמה", אנציקלופדיה של המדעים והפילוסופיה מתחילת המאה הי"ג.¹⁹ מוצאו של המחבר מן העיר טולדו, שם יצק מים על ידי ר' מאיר הלוי אבולעפיה, ושם חיבר את הגירסה הראשונה של מדרש חכמה בשפה הערבית; מגירסה זו לא נשאר שריד. אחר כך עקר יהודה בן שלמה לדרום איטליה, ותירגם שם את ספרו לעברית.

יהודה בן שלמה שלט היטב במדעים המדויקים, וחיבורו הוא אוצר בלום של ידיעות בענייני אסטרונומיה ואסטרולוגיה; ובעניין הזמן המסוגל לבקשות רשם כדלהלן:

כתב א[חד] מהאחרונים בעת שיהיה צדק בראש תלי במעשה²⁰ אחת אם יתפלל אדם לאל [יתברך] בכל לבו בעבור טובה כי תפלתו נשמעת וזה יהיה פעם אחת בשמטה.²¹

רעיון זה בא ממקורות לא־יהודיים, כפי שנראה, ולפיכך דומה שהקביעה "וזה יהיה פעם אחת בשמטה", היא הוספה של יהודה בן שלמה. לפי הערכים המקובלים מפתולמאוס, שהיו בשימוש בימי הביניים, תנועת כוכב צדק היא כחמש דקות ליום, ותנועת ראש התלי היא כשלוש דקות ליום בכיוון הנגדי.²² יוצא אפוא שהם יתחברו בערך אחת ל־2700 יום, כלומר קצת פחות משבע שנים וחצי. ייתכן שיהודה בן שלמה ביסס את דבריו על ערכים אחרים, ועל פיהם חישוב ומצא שהם יתחברו בדיוק אחת לשבע שנים; אך נראה לי שלא כן היה הדבר, אלא שיהודה בן שלמה הבחין שהחיבורים מתרחשים קרוב לפעם בשבע שנים, והערתו נועדה לסבר את אזניהם של קוראיו היהודים. יצחק אבן צהל מסר הוראה דומה, כדלהלן:

מצאתי כתוב... משם החכם מועדין... אמר החכם כל עת שתמצא צדק בחבור עם ראש התלי ויהי בבית העשירי, כל מין תפלה שתתפלל באותה שעה תהיה רצויה ומקובלת.²³

קשה לקבוע מי הוא "החכם מועדין". אפשר שהכוונה היא למיסטיקן הדגול, אלשיף' אלאַפְּרִי מְחִי אַלְדִּין אֶבְן אַלְעַרְבִי (ושמו שובש בהיגוי), אבל אין לי כל סימוכין להשערה

19 על יהודה בן שלמה, ראו הרווי, במאמריהם של פונטיין, מנקין, לוי ולנגרמן (Resianne Fontaine).
20 כך בכתב היד. ושם צ"ל "במעלה".

21 כ"י אוקספורד, בודלי מיכאל 551 [נויבאואר 1321], דף 189א.

22 מסלול הלבנה מסביב לכדור הארץ חותך את המילקה בשתי נקודות מקבילות, הנקראות ראש השלי וזנב התלי (ascending and descending nodes). ראש התלי הוא הנקודה שממנה מתחילה הלבנה להוסיף רוחב בכיוון הצפון. לנקודות התלי ישנה תנועה עצמאית משלהן.

23 כ"י פטרבורג, אקדמיה למדעים B 114, דף 46ב.

זו. את ההוראה הזאת לא מצאתי אצל אלכנדי; אמנם רשומות אצלו כמה וכמה הוראות לגבי חיבורים בין הלבנה וכוכבי הלכת האחרים, אבל הוא אינו מזכיר את ראש התלי כלל וכלל.²⁴ גם במקרה זה נראה שהמחברים מתכוונים לחלוקה הפשוטה ביותר של הבתים האסטרונומיים, ולפיה יהיה הבית העשירי זה שתחילתו ב"אמצע השמים", כלומר המיצהר. הווי אומר, גם כאן הסגולה בענייני תפילה קשורה להימצאותו של הכוכב (או, ליתר דיוק, החיבור) על המיצהר דווקא.

חמה בראש תלי

בהמשך לפסיקה המצוטטת בפרק הקודם כותב אבן צהל כך:

ועוד אמר ["החכם מועידין"] החמה עם יהיה בחבור עם ראש התלי ויהיה [ג] [כנן] בבית העשירי אם תתפלל על עושר ושלטנות תהיה תפלתך רצויה ומקובלת. אמר המעתיק (יצחק אבן צהל) [נראה] [לני] שזה שרמזו הראב"ע ז"ל על תפלת האבות בפרשת [ויצא פסוק] התחת אלהים אני [בראשית כט, יב] זה לשונו אולי לא הגיע עת שמוע תפלתו.²⁵

שני הבדלים ישנם בין הוראה זו וההוראה הקודמת. ראשית, הפעם השמש היא הכוכב המתחבר עם ראש התלי בבית העשירי; שנית, עת זו אינה מסוגלת ל"כל מין תפלה", אלא דווקא לבקשה בענייני "עושר ושלטנות". אלכנדי מוסר דברים על מצבים אסטרונומיים המסוגלים לבקשות מיוחדות, אבל ההוראה המפורטת של אבן צהל אינה באה באיגרתו. כמה ממפרשיו של ראב"ע הבינו את דבריו בפירושו לפסוק הנזכר באופן דומה לפירושו של אבן צהל. הנה למשל הסברו של ר' יוסף טוב עלם: "שים לבך להבין איך תלה הענין בעת, וזהו רמז שהוא תלוי בעליונים וע"כ אמר דוד 'ואני תפלתי לך ה' עת רצון'".²⁶ ר' משה בן יעקב הגולה מקייב כתב דברים דומים: "ירצה כי יש שעה שתשמע תפלתו ויש עת שלא תשמע תפלתו וזה מאמר דוד המלך 'ואני תפלתי לך ה' עת רצון'".²⁷ ואולם ההקשר קצת תמוה, כי יעקב אבינו חיפש לכוון את השעה לתפילה על הצאצאים, ולא על "עושר ושלטנות".

מחנות הלבנה

מחנות הלבנה (בערבית: "מְנַאזֵל אַלְקַמְר") הם עשרים ושמונה כוכבים (או קבוצות קטנות של כוכבים) הפרוסים לאורך אזור המילקה, וניתן להשתמש בהם לסמן את פרקי הזמן

24 כזכור, ראש התלי הוא נקודה במסלולה של הלבנה, אחת משתי נקודות החיתוך שבינו ובין המילקה.

25 כ"י פטרבורג, אקדמיה B 114, דף 46ב.

26 אהל יוסף, כט ע"ב.

27 כ"י פטרבורג, אקדמיה B 63, דף 56א.

בשנה השמשית, בדיוק כמו שניתן להשתמש ב"ב המזלות לצורך זה – הרי המילקה הוא ההיטל של המסלול השנתי של כדור הארץ על רקע כוכבי השבת. לאורך השנה השמשית משלים כדור הארץ סיבוב שלם, ובמשך השנה משתנים הכוכבים העומדים ברקע נקודת הזריחה, עד שהמעגל נסגר, ונקודת הזריחה חוזרת לאותו מקום שתפסה לפני שנה. ובדיוק כפי שניתן היה בזמן הקדמונים לסמן את תחילת האביב בכניסתה של השמש למזל טלה, כך אפשר היה לסמן אותה התקופה בשני המחנות, "אלשךרטיין" ו"אלבוטיין".²⁸ אין שום פלא ששני המחנות הללו מורכבים מכוכבים השייכים לקבוצת הטלה – הרי ההבדל בין המחנות והמזלות הוא רק שבשיטת המחנות יחידות הזמן קצרות יותר. לדוגמה, אם השמש תשהה בכל אחד מ"ב המזלות שלושים יום בערך, הרי היא תשהה בכל אחד מעשרים ושמונה המחנות כשלושה-עשר יום בלבד.

כמובן, איננו רואים שום רקע כוכבי לשמש בעת זריחתה, ורק בלילה, אחרי שקיעתה, נראים הכוכבים. ואולם אפשר לראות את הלבנה יחד עם כוכבי השמים – ומכאן אחד ההסברים לשם "מחנות הלבנה". והנה, מרחקה של הלבנה מן השמש ידוע לפי גיל הלבנה (כלומר, מספר הימים שעברו מאז תחילת החודש הירחי); לכן, למשל, כאשר חצי הלבנה מואר (ביום השביעי לחודש, בערך), תהיה השמש כתשעים מעלות מן הלבנה. אם נצפה בלילה את מרחקה של הלבנה מאחד המחנות, ונערוך את מרחקה של הלבנה מהשמש כמתואר במשפט הקודם, נוכל לאמוד את מקומה של השמש. אלברוני מסביר את השיטה הזו בצורה יפה, וגם מספק הסבר אסטרונומי לכמה בתי שיר בערבית המקשרים בין מחנות הלבנה ותופעות עונתיות.²⁹

למעשה מהווים מחנות הלבנה שיטה חלופית ל"ב המזלות לחלוקת השנה. כידוע, הלוח האסלאמי הוא ירחי בלבד, ולכן בארצות האסלאם נזקקו במיוחד למחנות הלבנה לצרכים שונים (חקלאות, ספנות, וכדומה) שעונתם קשורה בשנת השמש דווקא.³⁰ ואולם למחנות הלבנה נועד תפקיד חשוב גם באסטרוולוגיה.

בתימן בפרט התעניינו היהודים במחנות הלבנה, ואכן, נראה שליהודים היתה שיטה אחרת לחישובם;³¹ בכתבי יד מתימן באות הרבה מאוד רשימות של מחנות הלבנה והוראתם האסטרוולוגית. סוגה זו התקבלה והשתרשה עד כדי כך שהחיבורים על "מנאזל אלקמר" הועתקו גם לתוך הסידורים ("תכלאל"; רבים "תכאליל"), בדרך כלל יחד עם טקסטים אחרים הדנים באסטרוולוגיה (כגון ההוראות המיוחדות לליקויי המאורות) והלוח העברי. והנה מצאתי בתכלאל אחד (כ"י ניו יורק בהמ"ל MS 10236, דפים קו ע"ב-קו ע"א) גירסה שונה של "מנאזל אלקמר" ובה כמה הוראות הקשורות לתפילה. הוראות אלו

28 כיום, מחמת הנקיפה, נסוגה תחילת האביב האסטרונומי למזל דגים; לכן "ההורוסקופים" המופיעים בעיתונים מוסיפים הבל על הבלם.

29 אלברוני, אלת'אר, עמ' 336-341.

30 ראו קוניץ. מקינטוש'סמית, עמ' 213, מעיד על השימוש במנאזל עוד בשנות התשעים של המאה העשרים, לצורכי שיט.

31 לנגרמן, המדעים המדויקים, עמ' 31-32. על המחנות בכלל ובתימן בפרט, ראו שלושה המאמרים הראשונים המקובצים אצל וריסקו.

קשורות בשלושה מחנות רצופים: "אלהנעה",³² "אלד'ראע" ו"אלנ'רה". כיוון שכל מחנה שולט בערך שבועיים, לכן במקרה דידן אין מדובר על כוונת שעה מדויקת, אלא על זמנים ממושכים המסוגלים לתפילה. לכל מחנה רשימה ארוכה של מעשים המסוגלים בזמן שליטתו, וכולם מתוארים בקיצור נמרץ – והנה ההוראות:

[אלהנעה]... ודע פיה אלדעוא ואדכ'ל פיה עלי אלמלוך... [בבקש בו בקשה והיכנס בו אל המלכים]... אלד'ראע... ואלאגתמאע פי בית אלמעבודתא והיכל אלקרובין ואלצלואת ונצב אלטלסמאת... [וההתכנסות בבתי האלילים והיכל הקרבנות והתפלות והקמת הטלסמאות]... אלנ'רה... ואלדעא באלסכ'ט עלי אלעדא... [בקשת חרון אף על האויבים].³³

מקורן הפגאני של ההוראות הללו והקשר האמיץ ביניהן ובין מגיה אסטרלית נראים בעליל בהוראות לגבי מחנה אלד'ראע.

תפילה לפי הוראתו של הכוכב

ר' שמואל אבן צרצה שייך לזרם חשוב במחשבת ישראל במאה הי"ד, שראה ברמב"ם ובראב"ע את שני עמודי התווך של ההגות היהודית והתאמץ ליצור השקפה אחידה המיוסדת על תורתם.³⁴ לא ברור עד כמה הוגים כמותו הכירו בהבדלים המשמעותיים ביותר בין השקפת הרמב"ם ובין עולם מחשבתו של הראב"ע – כלומר, לא ברור באיזו מידה הכירו הוגים אלו שהם יוצרים פילוסופיה חדשה ומקורית, שספק רב אם ראב"ע ועוד יותר אם הרמב"ם היו מסכימים איתה, או שמא חשבו שקריאתם את כתביהם של שני הענקים מדויקת ומסקנותיהם מוצדקות. מכל מקום ר"ש אבן צרצה ראה עניין לכוון את שעת התפילה לפי הוראתם של כוכבי הלכת, כוכב כוכב לפי תחום השפעתו; והתמוה מכל, ככל הנראה עלה בדעתו שהרמב"ם סמך את ידיו על רעיון זה. וכן כתב בספרו "מכלל יפי",

שאם יתפלל על הכעס שיכין שיהיה ככב צדק במעלתו שהוא מורה על הכעס. ואם יתפלל על המים כשיהיה לבנה במעלתה שהיא מורה על המים, ולא יתפלל על החום כשיהיה מאדים בתקפו, שהוא מורה על החום, ובמעלת שבתאי לגלות הסודות ולהינקם מאויביו.³⁵

32 בכתב היד חסר דף קו, והחיבור מתחיל רק באמצע הדין במחנה אלהנעה. רשימה מלאה של המחנות נמצאת, למשל, אצל וריסקו, מאמר III, עמ' 254.

33 "דעא" בערבית פירושה תפילת רשות, לעתים קרובות פרטית.

34 על ר"ש אבן צרצה ראו שוורץ, אבן צרצה; על הפילוסופיה היהודית במאה הי"ד ראו שוורץ, ישן בקנקן חדש. וראו גם בהערה הבאה.

35 שוורץ, אסטרוולוגיה ומגיה, עמ' 119, על פי כ"י פריס, ספרייה לאומית 729–730, heb, קובץ א, דף A217.

אינני יודע מקור ישיר לדברים הללו. מכל מקום הרעיון הבסיסי, כלומר שיש לתאם את התפילה למועד שליטתם של הכוכב או קבוצת הכוכבים המורים על המבוקש, עתיק יומין הוא: הוא נמצא באסופת המימרות המיוחסות בספרות הערבית ל"זקן היווני" ("אלשיך אליונאני"). אמירות אלו חופפות במידת מה את ספר "התאולוגיה" המיוחס לאריסטו; ושניהם מבוססים על ה"תשיעיות" (Enneads) של פלוטינוס, ומהווים מקור חשוב ביותר לפילוסופיה הנאופלטונית בתרבות האסלאם.³⁶ ושם אנו קוראים כך:

הכישוף המועיל ביותר הוא ההעתרה לכוכבים והתפילה להם. אמנם זה לא יצליח בכל מצב. ואולם לפעמים יצליח בצורה³⁷ [התואמת] להשיב על שיבוקש ממנה. לפעמים זה יתאחר עד שתודמן הצורה הזו אשר אתו הפעולה הזאת תתאפשר, ואז תתרחש הפעולה הזאת.³⁸

לילת אלקדר

"לילת אלקדר" (ליל היכולת, או, כפי ההבנה ההמונית, ליל העוצמה³⁹) הוא הלילה שבו נתגלה הקוראן לקראת סופו של חודש רמצי'אן; לפי הדעה הרווחת ביותר, הוא יחול ביום כ"ז בו.⁴⁰ ליתר דיוק, ובהתאם לאמונות הבסיסיות באסלאם, הקובעות, מחד גיסא, שהקוראן חרוט מקדמת דנא על "אללוח אלמחפוט" (הלוח השמור), ומאידך גיסא, שהוא התגלה לנביא מחמד מגילות ומגילות ולא בבת אחת, לילת אלקדר הוא הלילה שבו ירד הקוראן מן אללוח אלמחפוט אל "אלסמא אלדנ'יא" (השמים התחתונים).⁴¹ אין ספק ששמעו של לילת אלקדר הגיע ליהודי תימן, והם שאלו את הביטוי לתאר את ליל חג מתן תורה, כלומר ליל חג השבועות.⁴² כך, למשל, השתמש בכינוי זה המשורר הדגול ר' שלום שבזי בשירו על מתן תורה, "שרד מנאמי צוהגי אלחור": "פי לילת אלקדר

36 אמירות "אלשיך אליונאני" פורסמו על ידי רוונטל, מלוות בתרגום לאנגלית ומחקר מקיף.

37 בערבית "שכל" (פירושו מיבנה או צורה), ובתרגומו של רוונטל constellation, זאת אומרת קבוצת כוכבים. ואולם לפי המשך הדברים ייתכן שהכוונה היא למערך מסוים, כלומר שכוכב (או קבוצת כוכבים) יתפסו יחס מסוים בינם ובין כוכבים אחרים או נקודות וקווים מסוימים, כגון האופק, המיצהר, וכדומה.

38 רוונטל, עמ' 58-59. הטקסט בעייתי מאוד; תרגמתי אותו בהתאם לתיקונים של רוונטל.

39 דיון בתרגומים האפשריים של השם הזה, ועוד עניינים הקשורים בליל ההוא, נמצא אצל ריבלין, ב, עמ' 74 הערה 3.

40 פון גרונבאום, עמ' 52.

41 ראו, למשל, סורה 2 ["אלבקה"], פסוק 185, ופירושו אלג'לאלין על אתר.

42 מעניין הדבר, שקיימת מסורת באסלאם שהתורה התגלתה בשישי לחודש רמצי'אן דווקא – ראו אלברוני, אלאת'אר, עמ' 333. אלברוני מוסיף שהמסורת מושתתת, ככל הנראה, על ההנחה שבאותה השנה חל רמצי'אן בחודש סיון של הלוח העברי. לו היו בידיו פרטים מדויקים, היה עורך חישוב כדי לבדוק את הדבר, אבל המידע הנדרש לחישוב אינו קיים.

תגליל/ אַמְסִית בְּצִיִּילָה סַאָפְנִי" (ובתרגומו של רצון הלוי: "נכחי בליל רצון יתגל/ אלין בהלו שוכני").⁴³

במסורת האסלאם לילת אלקדר היא עת רצון המסוגלת לתפלה.⁴⁴ בסורה הנקראת על שמו של הלילה הזה ("סורת אלקדר"), מכריז הקוראן (פרק 97 פסוק 3) שלילת הקדר טוב מאלף חודשים. אחד ההסברים לפסוק הוא, שבניגוד לשאר הלילות, שבהם יש עתים מסוימות ומדויקות לתפילה, נשתנה לילת אלקדר, כי בו כל העתים והחלקים שונים – כלומר, כולם מסוגלים לתפילה.⁴⁵ גם היבט זה של לילת אלקדר נקלט אצל יהודי תימן, לכל הפחות אצל הפשוטים שבהם, והועבר (יחד עם השם לילת אלקדר) לליל שבועות. וכך תיאר הרב יוסף קאפח את אמונתם:

אצל ההמונים והנשים נקרא לילה זה [ליל חג השבועות] "לילת אלקדר". אפשר לתרגמו "ליל הערכין" או "ליל הגבורה"... אומרים כי בלילה זה צריך אדם להיות נייעור כל הלילה, לפי שבשעה הרצויה לפני הקב"ה נפתחים שערי שמים ומחלקים את הפרנסה, לכל אדם די מחסורו. ואם חלילה יירדם האדם באותו רגע כמימריה – עלול הוא לקפח את פרנסתו. בעת פתיחת שערי שמים מתקבלת כל תפילה וכל בקשה אפילו אם הוא מחוץ לגדר הטבע, אם רק יודעים לכוון את הרגע, שבו "יכטא אלקדר" – "תעבור הגבורה". היו נותנים סימן לרגע הזה והוא כשוכבי מרום אצים רצים ברחבי השמים ממקום למקום.⁴⁶

המסורת היהודית המתוארת על ידי הרב קאפח – ייתכן שיש לה מקור מחוץ לתורת ישראל – הוסיפה, שקיים רגע מסוים במשך הלילה שבו כל בקשה, מוזרה ככל שתהא, לבטח תיענה. בשונה מכל השיטות המתוארות לעיל, אין תנאיו של רגע זה מוגדרים בצורה מדויקת. ייתכן שאי־הבהירות של סימני הרגע – "הכוכבים אצים רצים" – היא שדחפה את האנשים לבלות את כל הלילה בתפילה; וכך התקרב המנהג היהודי למנהג המוסלמי להיות ערים כל הלילה ולעסוק בתפילה ובקריאת כתבי הקודש. ייתכן שרעיונות שמקורם במנהג הקבלי של "תיקון ליל שבועות" התמזגו עם המסורת האסלאמית של "ליל אלקדר", אך זה נושא למחקר אחר.

43 הלוי, א, עמ' 205 שורה 37.

44 פון גרונבאום, עמ' 55.

45 אלראזי, כרך 32, עמ' 36 (הפירוש השביעי).

46 הרב קאפח, עמ' 32.

קיצורים ביבליוגרפיים

אהל יוסף	ר יוסף טוב עלם, "אהל יוסף", מרגלית טובה, אמשטרדם תפ"ד.
אלבירוני,	
אלקאנון אלמסעודי	אבו ריחאן אלבירוני, אלקאנון אלמסעודי, 1-3, חידראבאד 1954-1956.

- אלברוני, אלתאר — אלתאר אלבאקיה ען אלקרון אלכאליה, מהדורת E. Sachau, לייפציג 1923 (דפוס צילום, בירות, ללא תאריך).
- אלבתאני C.A. Nallino, *Al-Battani sive albatagnii Opus Astronomicum*, 1–3, Milano 1899–1907.
- אלכנדי מ מהדי, 'רסאלה אלכנדי... פי תחריר וקת ירגי פיה אנאבה אלדעא', נצוץ פלספייה מהדאת אלי אלדוקטור אבראהים מדכור, קהיר 1976, בעריכת ע' אמין, עמ' 60–68.
- אלצופי עבד אלרחמאן אלצופי, כתאב צור אלכואכב אלתמאניה ואלארבעין, בירות 1981.
- אלראזי פכר רלדין אלראזי, מפאתיה אלעיב (אלתפסיר אלכביר), הדפסה חדשה, בירות 1990.
- גולדשטיין B.R. Goldstein, "Star Lists in Hebrew", *Centaurus* 28 (1985), pp. 185–208.
- גולדשטיין וציבס B.R. Goldstein & J. Chabás, "Ibn al-Kammād's Star List", *Centaurus* 38 (1996), pp. 317–334.
- הלוי ר' הלוי, שירת ישראל בתימן – ממבחר השירה השבוית-תימנית, קרית אונו תשנ"ח.
- הרווי S. Harvey (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopaedias of Science and Philosophy*, Amsterdam 1999.
- הרטנר W. Hartner, "The Mercury Horoscope of Marcantonio Michiel of Venice", *Vistas in Astronomy* 1 (1955), pp. 84–138.
- וריסקו D.M. Varisco, *Medieval Folk Astronomy and Agriculture in Arabia and the Yemen*, Aldershot 1997.
- כשיאר אבן לבאן *Kuṣṣār Ibn Labbān's Introduction to Astrology*, ed. and trans. M. Yano, Tokyo 1997.
- לנגרמן, המדעים המדויקים י"צ לנגרמן, המדעים המדויקים בקרב יהודי תימן, ירושלים תשמ"ז.
- לנגרמן, מדרשי תימן Y.T. Langermann, *Yemenite Midrash: Philosophical Commentaries on the Torah*, New York 1996.
- לנגרמן, קובץ י"צ לנגרמן, "קובץ חדש בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים", קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1432–1427.
- מקינטוש-סמית' T. MacKintosh-Smith, *Yemen: Travels in Dictionary Land*, London 1997.
- נורת' J. North, *Horoscopes and History*, London 1986.
- פון גרונבאום G.E. von Grunebaum, *Muhammadan Festivals*, New York 1988.
- פתולמאוס Ptolemy, *Tetrabiblos*, ed. and trans. F.E. Robbins, Cambridge (MA) & London 1971.
- הרב קאפח י' קאפח, הליכות תימן – חיי היהודים בצנעא ובנותיה, הוצאה שלישית מתוקנת, ירושלים 1982.
- קוניץ P. Kunitzsch, "Manāzil al-Qamar", *Encyclopaedia of Islam*², 6, pp. 374–376.
- ראב"ע ספר ראשית חכמה ונלווה אליו ספר הטעמים למהר"ר אברהם אבן עזרא זצ"ל, הוצאת בקאל, ירושלים תשל"ג.
- רוזנטל F. Rosenthal, "As-Ṣayḥ al-Yūnānī and the Arabic Plotinus Source", *Orientalia* 24 (1955), pp. 42–66.
- ריבלין אלקוראן, בתרגום י"י ריבלין, הדפסה רביעית, תל-אביב תשמ"ז.
- שוורץ, אבן צרצה ד' שוורץ, משנתו הפילוסופית של שמואל אבן צרצה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשמ"ט.
- שוורץ, אסטרוולוגיה ומגיה — אסטרוולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ט.
- שוורץ, ישן בקנקן חדש — ישן בקנקן חדש, משנתו העינית של החוג הנאופלטוני בפילוסופיה היהודית במאה ה-14, ירושלים תשנ"ז.